

JERZY FLAGA

BRACTWA RELIGIJNE W ARCHIDIAKONACIE LUBELSKIM DO POCZĄTKU XVII WIEKU (1604)

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przedstawienie początków oraz stanu liczbowego bractw religijnych — z wyjątkiem cechów — do początku XVII w., konkretnie do r. 1604, na terenie archidiakonatu lubelskiego.

Jakkolwiek stowarzyszenia religijne stanowią jedną z ważniejszych dziedzin historii społeczno-religijnej, są jednak dotąd mało znane. W polskiej literaturze historycznej zagadnienie bractw zajmuje nadal niewiele miejsca.

W dotychczasowych badaniach i opracowaniach zdają się dominować — najogólniej biorąc — dwa typy ujęć problematyki brackiej. Pierwszy z nich reprezentują prace, w których autorzy próbują dać pełny obraz tych zagadnień. W literaturze starszej brak jest zasadniczo tego typu prac. Dzieła XIX-wieczne, J. Muczkowskiego i P. Pękalskiego, tylko częściowo mogą być uważane za tego rodzaju opracowania¹. Ich autorzy wyliczają jedynie bractwa krakowskie i sygnalizują niektóre problemy z nimi związane. Prace tego typu zastępowano obszernymi hasłami zamieszczanymi w encyklopediach². W literaturze najnowszej obok haseł zamieszczanych nadal w wydawnictwach encyklopedycznych³ pojawiły się specjalne opracowania poświęcone wyłącznie bractwom. Na gruncie

¹ J. Muczkowski. *Bractwa jezuickie i akademickie w Krakowie*. Kraków 1845; P. Pękalski. *Historyczne podanie o bractwach, które od najdawniejszych czasów wywodzą swoje istnienie przy kościołach w stołecznym mieście Krakowie*. „Pamiętnik Towarzystwa Dobroczynności Krakowskiego” Kraków 1868 s. 33-69. — Nowsze zestawienie bractw istniejących pod koniec XVI w. w Krakowie daje P. Gach (*Bractwa kościelne w Krakowie pod koniec XVI w.*, „Sprawozdania Tow. Nauk. KUL” T.18:1969 s. 131-134).

² *Bractwa religijne*. W: *Encyklopedia powszechna*. T. 4. Warszawa 1860 s. 247-256; S. Chodyński. *Bractwo*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 2. Warszawa 1873 s. 551-577; S. G [a]ll]. *Bractwa i stowarzyszenia religijne*. W: *Podręczna encyklopedia kościelna*. Pod red. Z. Chełmickiego. T. 5-6. Warszawa 1905 s. 116-128.

³ *Encyklopedia katolicka*. Pod red. W. Granata, F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego (w przygotowaniu). W t. 1, będącym aktualnie w druku, jest zamieszczony obszerny artykuł o arcybractwach.

polskim znane są w ostatnich latach dwa artykuły: E. Wiśniowskiego traktujący o bractwach w średniowieczu⁴ oraz B. Kumora omawiający stowarzyszenia ludzi świeckich w Polsce przedrozbiorowej⁵. Autorzy dają w nich przede wszystkim przegląd dotychczasowego stanu badań w zakresie wymienionej problematyki oraz zestawiają związane z nią zagadnienia. Ogólny szkic Kumora wprowadza ponadto szeroką klasyfikację rodzajów i typów bractw z krótkimi wyjaśnieniami ich genezy. Wymienione artykuły nie wyczerpują w pełni bogatej problematyki stowarzyszeń religijnych, stanowią jednak dobry punkt wyjściowy do dalszych badań, pogłębionych źródłowo.

Drugi typ stanowią prace o charakterze monograficznym, poświęcone poszczególnym rodzajom bractw lub pojedynczym konfraterniom. Z autorów dawniejszych należy tutaj wymienić F. Piekarskiego i I. Polkowskiego, którzy przedstawili dzieje bractwa miłosierdzia, założonego pod koniec XVI w. w Krakowie przez ks. P. Skargę⁶. Do autorów bliższych czasowo należą: H. Schaffer, C. Blasel, G. Matern, A. Mańkowski, E. Nowak. Pierwszy z wymienionych zajął się w obszernym studium bractwem NMP w Raciborzu, rozpatrując jego rozwój na szerokim tle przemian społecznych i religijnych⁷. C. Blasel opracował analogicznie dzieje bractwa różańcowego we Wrocławiu przy kościele św. Wojciecha⁸. Dwaj następnii autorzy zajęli się bractwami w dwóch diecezjach: w warmińskiej — G. Matern⁹ i w chełmińskiej — A. Mańkowski¹⁰. E. Nowak skupił się na bractwie żołnierskim św. Michała Archanioła¹¹.

⁴ *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*. „Roczniki Humanistyczne” T.17:1969 z. 2 s. 51-81.

⁵ *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*. „Prawo Kanoniczne” R.10:1967 nr 1-2 s. 289-356.

⁶ F. Piekarski. *Rys bractwa miłosierdzia i banku pobożnego w Krakowie dnia 7-go października 1584 r. przez Piotra Skargę założonego i dotąd utrzymującego się*. Kraków 1814; [I. Polkowski]. *Księga pamiątkowa arcybractwa miłosierdzia i banku pobożnego w Krakowie (1584-1884)*. Kraków 1884.

⁷ H. Schaffer. *Geschichte einer schlesischen Liebfraueugilde seit dem Jahre 1343*. Ratibor 1883.

⁸ *Geschichte der Rosenkranzbruderschaft bei St. Adalbert in Breslau*. Breslau 1912.

⁹ *Die kirchlichen Bruderschaften im Ermland*. „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” R.48:1916 s. 5-10, 17-23, 40-42, 47-50, 72-74; R.49:1917 s. 42-46; tenże. *Die Elendenbruderschaften im Ermland*. Tamże. R.38:1906 s. 17-21; [brak autora]. *Die Priesterbruderschaften im Ermland*. Tamże. R.14:1882 s. 91-95, 97-101.

¹⁰ *Bractwa literackie w diecezji chełmińskiej*. „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” R.5:1922 s. 188-197; *Bractwo kapłanów w trzech dekanatach pomorskich (tczewskim, gniewskim, starogardzkim) 1701-1735*. Pelplin 1917; *Wprowadzenie bractwa Pocieszenia NMP do kościoła lubiszewskiego w r. 1787*. „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” R.1:1908-1910 s. 246-252.

¹¹ *Bractwo żołnierskie św. Michała Archanioła*. Warszawa 1932.

Z prac najnowszych na uwagę zasługuje szereg monografii pisanych jako rozprawy dyplomowe w Instytucie Historii Kościoła oraz na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL. Są one wyrazem ożywienia badań nad bractwami, jakie daje się zaobserwować w ostatnich latach także i w innych środowiskach. Niektóre zostały — przynajmniej we fragmentach — opublikowane, np. praca B. Panka o bractwie św. szkaplerza istniejącym przy kościele oo. karmelitów w Krakowie¹². Inne pozostały w maszynopisach. Należą do nich prace — wymienione w porządku chronologicznym ich powstania — o następujących bractwach: J. Alberskiego o średniowiecznym bractwie literackim w Pilźnie¹³, J. Broniec o bractwie św. Józefa we Lwowie¹⁴, J. Piróg o konfraterniach różańcowych w Polsce do r. 1604¹⁵, M. K. Ryk o jednym z najstarszych bractw miasta Krakowa, bractwie św. Urszuli¹⁶, W. Raczkowskiego o konfraterniach kapłańskich w zachodniej Wielkopolsce¹⁷, F. Sysy o XIX-wiecznym bractwie Niepokalanego Serca Maryi w Lublinie¹⁸ i M. Lisowskiej o współczesnym poprzedniemu bractwie matek chrześcijańskich na ziemiach polskich¹⁹ oraz gruntowne studium K. Kuźmak o bractwie Maryi Wspomożycielki na ziemiach polskich²⁰. Do listy wymienionych prac należy dołączyć ciekawy artykuł J. J. Kopia na temat religijno-charytatywnych praktyk krakowskiego arcybractwa Męki Pańskiej w XVII i XVIII w.²¹

Obok przytoczonych prac przejawem wzrostu zainteresowań bractwami są także publikacje źródeł z nimi związanych. Z edycją źródeł związane są szczególnie dwa nazwiska: B. Kumora i S. Kurasia²².

¹² *Dzieje bractwa szkaplerza św. przy kościele oo. karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII wieku*. „Roczniki Teol.-Kanon.” T.10:1963 z. s. 39-59.

¹³ *Sredniowieczne bractwo literackie NMP w Pilźnie na tle bractw literackich w Polsce*. Tarnów 1961. (Maszynopis. Archiwum KUL).

¹⁴ *Bractwo św. Józefa we Lwowie*. Lublin 1966. (Maszynopis. Archiwum KUL).

¹⁵ *Geneza i rozwój bractw różańcowych w Polsce do roku 1604*. Lublin 1966. (Maszynopis. Archiwum KUL).

¹⁶ *Bractwo św. Urszuli w Krakowie*. Lublin 1966. (Maszynopis. Zakład Historii KUL).

¹⁷ *Konfraternie duchownych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w okresie przedtrydenckim (XV i XVI w.)*. Lublin 1966. (Maszynopis. Zakład Historii KUL).

¹⁸ *Bractwo Niepokalanego Serca P. Maryi w Lublinie 1856-1948*. Lublin 1968. (Maszynopis. Archiwum KUL).

¹⁹ *Bractwo matek chrześcijańskich na ziemiach polskich (1860-1939)*. Lublin 1971. (Maszynopis. Archiwum KUL).

²⁰ *Bractwa Maryi Wspomożycielki na ziemiach polskich w XVIII stuleciu*. Lublin 1969. (Maszynopis. Zakład Teologii KUL).

²¹ *Arciconfraternita della Passione a Cracovia nei secoli XVII e XVIII*. „Fonti vive. Rivista della passione” R.12:1966 nr 50 s. 343-350.

²² B. K u m o r. *Sredniowieczne przyczynki źródłowe do dziejów bractwa literackiego NMP w Bochni i do salin bocheńskich*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Ko-

Odmienny typ prac, nie mieszczący się w wymienionych dwu kategoriach, stanowią opracowania, w których informacje o bractwach podają autorzy przy omawianiu innych zagadnień. Pomijając zupełnie tego typu prace dawniejsze wymienimy kilka zasługujących na uwagę najnowszych. Zestawienia informacji źródłowych o poszczególnych bractwach, wraz z krótką ich charakterystyką, dokonali: dla Pomorza H. Heyden²³, dla diecezji poznańskiej J. Nowacki²⁴. Dla diecezji chełmińskiej dane o bractwach można znaleźć w *Zarysie historyczno-statystycznym*²⁵. Dużą pomocą w badaniach nad stowarzyszeniami do końca średniowiecza są prace J. Kłoczowskiego²⁶ o zakonach i innych wspólnotach chrześcijańskich. Zagadnieniem funkcji bractw w XVII i XVIII w. zajmują się dwaj inni autorzy: S. Litak w pracy o strukturze i funkcjonowaniu parafii w Polsce od XVI do XVIII w.²⁷ oraz J. Tazbir w artykule omawiającym społeczne funkcje kultu św. Izydora „Oracza” w Polsce w XVII wieku²⁸.

Ograniczając się w powyższym przeglądzie stanu badań wyłącznie do literatury polskiej nie sposób nie wymienić dwu cennych artykułów G. Le Brasa²⁹ — znanego autora badań socjo-religijnych. Zwłaszcza drugi z artykułów zasługuje na szczególną uwagę, zawiera bowiem program i wskazania dla przyszłych badań nad bractwami.

Wydaje się, że przed przystąpieniem do całościowych badań nad bractwami, nad ich strukturą i funkcjonowaniem, ważnym etapem i jednym z pierwszych jest uchwycenie i przedstawienie liczbowego ich rozwoju.

ścielne” T.1:1960 z. 2 s. 177-195; tenże. *Statuty bractwa literackiego nauki chrześcijańskiej przy kolegiacie św. Małgorzaty w Nowym Sączu*. Tamże T.2:1961 z. 1-2 s. 353-389; tenże. *Statuty bractwa kapłańskiego oficjalu pilźnieńskiego przy kościele św. Jana Chrzciciela w Pilźnie*. Tamże T.5:1962 s. 385-392; S. Kuraś. *Statuty i przywileje bractwa kapłanów dekanatu zatorskiego 1378-1525*. „Polonia Sacra” R.7:1955 z. 4 s. 253-275.

²³ *Kirchengeschichte Pommerns*. T. 1. Wyd. 2. Köln—Braunsfeld 1957 s. 158-164.

²⁴ *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T.2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964 s. 737-753.

²⁵ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*. Pelplin 1928 s. 80-84.

²⁶ *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*. Kraków 1964 s. 237-246; *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV w.* Lublin 1956.

²⁷ *Struktura i funkcje parafii w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T.2: *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1970 s. 460-467.

²⁸ *Społeczna funkcja kultu Izydora „Oracza” w Polsce XVII wieku*. „Przeгляд Historyczny” T.46:1955 z. 3 s. 420-444.

²⁹ *Esquisse d'une histoire des confréries*. W: *Etudes de sociologie religieuse*. T. 2. Paris 1956 s. 418-422; *Les confréries chrétiennes. Problèmes et propositions*. Tamże s. 423-462.

Inwentaryzacja wszystkich bractw na jakimś terenie może stanowić ważny etap do dalszych rozważań nie tylko nad nimi, ale również nad kulturą religijną badanego terenu i okresu.

Przykład takiego ujęcia problematyki brackiej na terenie jednego archidiaconatu, wymienionego w tytule — w granicach państwa najbar dziej odpowiednie do tego typu badań zdają się być jednostki terytorialnej organizacji kościelnej — ma stanowić prezentowany artykuł.

Archidiaconat lubelski w omawianym czasie należał do diecezji krakowskiej — największej pod względem liczby parafii w Polsce przedrozbiorowej. Mógł on stanowić odrębną diecezję, w rodzaju takich, jak: chełmska, warmińska czy późniejsza żmudzka, którym dorównywał liczbą parafii albo je przewyższał. Dzielił się na 5 dekanatów (podział ten źródłowo uchwytany jest pod koniec XVI w.), mianowicie: chodelski, kazimierski, łukowski, parczewski i solecki³⁰. Taki podział utrzymał się do końca XVIII w. — do czasu utworzenia diecezji, najpierw chełmsko-lubelskiej, a następnie, na początku XIX w., lubelskiej. Obszar archidiaconatu pokrywał się z okręgiem oficjalatu foralnego, którego działalność potwierdzona jest źródłowo dla lat trzydziestych XV w. Stolicą archidiaconatu i równocześnie siedzibą oficjała (niejednokrotnie był nim archidiacon), przy którym funkcjonował konsystorz, był Lublin — leżący na terenie dekanatu chodelskiego — jedyny większy ośrodek miejski na tym terenie.

Jako jednostka odniesienia do obliczeń i porównań przyjęty został okręg parafialny, czyli parafia w sensie terytorialnym. Pod uwagę wzięty został stan liczbowy parafii z przełomu w. XVI i XVII, jako najlepiej udokumentowany źródłowo.

Na przełomie — rozumianym szeroko — wspomnianych stuleci archidiaconat lubelski posiadał 85 parafii i filie z okręgiem³¹ oraz 5 kościołów klasztornych. Wykaz wszystkich parafii uwidoczniiony jest na dołączonej mapie bractw istniejących na przełomie wspomnianych stuleci. Wyróż-

³⁰ Notuje go w formie niepełnej, jeśli chodzi o liczbę parafii, wykaz kard. J. Radziwiła, biskupa krakowskiego w latach 1591-1600, zamieszczony w tzw. *Kopiarz Wiślickim* (Archiwum Diecezjalne Kieleckie. *Kopiarz Wiślicki*. Rękopis), oraz omawiana dalej wizytacja przeprowadzona za następcy Radziwiła na stolicy krakowskiej. Bernarda Maciejowskiego, w r. 1603 — por. przyp. 42.

³¹ Stan liczbowy parafii (uwidoczniiony na mapie) został ustalony w oparciu o 3 źródła: wizytację Zamojskiego z r. 1595 (por. przyp. 41), tzw. *Kopiarz Wiślicki* (por. przyp. 30) oraz wizytację Maciejowskiego z r. 1603 (por. przyp. 42). Ponieważ źródła te nie podają identycznej liczby parafii, dlatego w obliczeniach uwzględnione zostały wymienione przynajmniej przez jedno z nich. Pod uwagę wzięto wszystkie parafie, tak funkcjonujące, jak też zajęte przez innowierców. Naniesione są też na mapę parafie pograniczne, zaliczane przez jedno ze źródeł do archidiaconatu lubelskiego, które według pozostałych źródeł oraz późniejszych XVII-wiecznych należały do sąsiednich dekanatów.

nione są tam parafie funkcjonujące i zajęte przez innowierców³². Wszystkie klasztory skupiały się w tym czasie w Lublinie. Posiadał ich Lublin 4: męskie — bernardynów, dominikanów i jezuitów oraz jeden żeński — brygidek.

Istnieje kilka przyczyn, z powodu których ograniczono rozważania w artykule do r. 1604. Jedną z nich jest znany fakt, że do tego czasu, podobnie jak na innych terenach, liczba klasztorów była niewielka. Dopiero w. XVII przyniósł wielki wzrost liczebny fundacji klasztornych, za którymi szedł w parze analogiczny rozwój bractw. Dlatego interesujące jest poznanie stanu bractw w okresie poprzedzającym ten dynamiczny rozwój obu instytucji. W ścisłej łączności z tym faktem pozostaje inne zjawisko, będące jego konsekwencją. Zaobserwowano bowiem przy reje-stracji bractw dla dwóch stuleci następnych, że przełom w. XVI i XVII stanowi na badanym terenie moment zwrotny w powstawaniu i rozwoju odpowiednich typów i rodzajów bractw. Po tym czasie przestają powstawać takie bractwa, jak: ubogich, stanowe rolników, miłosierdzia (należy odróżnić bractwa miłosierdzia wznowione administracyjnie pod koniec XVIII w. przez biskupa płockiego, a następnie prymasa M. J. Poniatowskiego)³³ oraz literackie. Zakładane są natomiast powszechnie konfraternie przynależne do poszczególnych zakonów i z nimi związane. Najczęstszymi są: różańcowe, szerzone przez dominikanów, franciszkańskie lub przez franciszkanów szerzone: św. Anny, św. Antoniego z Padwy, św. Franciszka z Asyżu, Męki Pańskiej, Niepokalanego Poczęcia NMP, szkaplerzne — propagowane przez zakon karmelitański, Pocieszenia NMP i Paska św. Augustyna — popularyzowane przez augustianów oraz Aniołów Stróżów, którego opiekunami byli paulini.

Innym powodem przyjęcia r. 1604 za termin ad quem prezentowanych tutaj rozważań był stosunek Stolicy Apostolskiej do bractw, wywołany najprawdopodobniej dwoma poprzednimi zjawiskami. Rok 1604 jest datą wydania przez papieża Klemensa VIII bulli *Quaecumque*, która definitywnie normowała strukturę prawną i funkcjonowanie instytucji brackich. Konstytucja ta zabraniała m. in. erylowania w jednym miejscu więcej bractw tego samego rodzaju i o tych samych celach. Poszczególnym zakonom zezwalała na erekcję bractw właściwych zakonom przy kościołach parafialnych, zastrzegając równocześnie ordynariuszowi miejsca prawo udzielania zgody na erekcję wszelkich innych bractw przy kościołach

³² Do parafii zajętych przez innowierców zaliczono te parafie, które nie zostały odzyskane przez katolików do r. 1603.

³³ *Ustanowienie bractwa miłosierdzia po parafiach w diecezji płockiej*. Warszawa 1777 s. 5 n.; *Ustanowienie bractwa miłosierdzia po parafiach w archi-diecezji gnieźnieńskiej*. Łowicz 1788 s. 2-7.

zakonnych. Zgodnie z brzmieniem bulli papieskiej istniejące dotąd bractwa winny otrzymać nową aprobatę ze strony ordynariusza³⁴.

Ostatnią przyczyną skłaniającą do przyjęcia początku XVII w. za datę końcową było zachowanie się dla badanego terenu bardzo kompletnych i bogatych w treść akt wizytacji z r. 1603. Szerzej powiemy o nich przy podstawie źródłowej, do omawiania której z kolei przystępujemy.

Rejestracji i inwentaryzacji bractw dla badanego archidiakonatu dokonano w oparciu o trzy typy materiałów źródłowych. Najważniejszym źródłem były akta wizytacyjne parafii — podstawowy materiał do tego typu badań. Dla badanego terenu akta wizytacyjne są zachowane w bardzo dobrym stanie i łatwo dostępne³⁵. Sporadycznie tylko zostały wykorzystane akta konsystorza lubelskiego zachowane od 2. poł. XV w. oraz chełmskiego z końca XVI w. W aktach konsystorskich wiadomości o bractwach były notowane — w przeciwieństwie do akt wizytacji — przypadkowo, przy okazji wpisów dokumentów erekcyjnych lub oblat testamentów. W tych ostatnich czynione były względnie często zapisy na rzecz bractw. Uzupełnień, zwłaszcza dla bractw lubelskich, dokonano na podstawie pracy J. A. Wadowskiego o kościołach lubelskich³⁶ oraz w oparciu o materiały rękopiśmienne zebrane i pozostawione przez tego badacza, odnoszące się do kościołów nie uwzględnionych w wydanej pracy³⁷.

Ponieważ akta wizytacyjne są — jak zaznaczyliśmy — podstawowym źródłem wykorzystanym w artykule, poświęcimy im nieco więcej uwagi³⁸. Należy podkreślić, że chociaż przy analizowaniu akt wizytacyjnych jako źródła podnoszono ich wartość w różnego typu badaniach, to jednak w badaniach nad bractwami nie były one wykorzystywane systematycznie i świadomie.

Dla terenu archidiakonatu lubelskiego w omawianym okresie posiadamy akta 3 wizytacji, a ściślej mówiąc, akta 3 biskupów rządzących diecezją krakowską. Pierwszą i najstarszą znaną wizytacją dla diecezji krakowskiej, przeprowadzoną po Soborze Trydenckim, jest wizytacja z czasów

³⁴ *Bullarium Privilegiorum ac Diplomatum Romanorum Pontificum*. T. 5. Pars 3. Romae 1753 s. 85-88.

³⁵ Przechowywane są one w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, gdzie są podzielone na dwa zespoły: kurialny i kapitulny (dalej cyt. AKrK i AKpK) oraz w Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie (dalej cyt. AKL).

³⁶ *Kościół lubelskie. Na podstawie źródeł archiwalnych skreślił ...* Kraków 1907.

³⁷ *Kościół w Lublinie i diecezji lubelskiej*. Rękopis nr 2375/I (zdeponowany w Zakładzie Dokumentacji Instytutu Historii PAN w Krakowie).

³⁸ Nie będziemy jednak szczegółowo omawiać charakteru akt wizytacyjnych, ich podziałów oraz sposobu przeprowadzania. Zagadnienia te już były podejmowane w literaturze historycznej.

bpa Filipa Padniewskiego z lat 1565-1570³⁹. Przeprowadził ją Jakub Górski (Montanus) — archidiakon lubelski w 1565 r. oraz Jan Mierzanowski — pleban w Starym Radomiu, który wizytował niektóre parafie z późniejszego dekanatu łukowskiego i parczewskiego w 1570 r. Drugą chronologicznie jest wizytacja, a raczej szereg wizytacji przeprowadzonych dla całego terenu diecezji krakowskiej za czasów kard. Jerzego Radziwiłła, w latach 1592-1598⁴⁰. Przeprowadzone one były albo osobiście przez kardynała, albo przez jego delegatów. Podstawową dla terenu archidiaconatu lubelskiego jest wizytacja przeprowadzona przez jego archidiacona i zarazem kanonika krakowskiego Jerzego Zamojskiego w r. 1595⁴¹. Trzecią jest wspomniana już wizytacja z r. 1603, przeprowadzona na polecenie bpa Bernarda Maciejowskiego przez Tomasza Iossiciusza, kanonika wiślickiego i oficjała lubelskiego⁴².

Przed przystąpieniem do omawiania wiadomości na temat bractw, zawartych w wymienionych wizytacjach, trzeba postawić zasadnicze pytanie: w jakim stopniu przekazany przez nie stan liczbowy bractw jest kompletny? Odpowiedź będzie rzutowała na to, w jakim stopniu uzyskany obraz rozwoju liczbowego bractw do r. 1604 będzie zgodny ze stanem faktycznym.

Najmniej wiadomości, a najwięcej wątpliwości dostarcza pierwsza z wymienionych wizytacji: z lat 1565-1570. Nie podaje ona żadnych informacji na temat bractw w archidiaconacie lubelskim, zarówno pozytywnych, jak też stwierdzających brak bractwa. Zjawisko to o tyle jest ważne, że dla kościołów z innych dekanatów, położonych bliżej Krakowa, tego typu informacje są w niej podawane⁴³.

Czym tłumaczyć brak informacji z terenu archidiaconatu lubelskiego, nie wiadomo. Nasuwa się tutaj szereg możliwości interpretacyjnych: 1. przyjęcie po prostu, że na tym terenie nie było bractw do tego czasu;

³⁹ AKpK nr 1; *Liber visitationis ecclesiarum in civitate ac dioecesi cracoviensi consistentium* [...] *Philippi Padniewski* [...] *episcopi cracoviensis (1565-1570)* (dalej cyt. AKpK nr 1).

⁴⁰ Nie podajemy wykazu akt tych wizytacji, gdyż wykorzystujemy je tylko sporadycznie, większość z nich odnosi się do innych terenów.

⁴¹ AKpK nr 3: *Acta visitationis ecclesiarum in archidiaconatu lublinensi videlicet consistentium per* [...] *Georgium Zamoiski de Zamość archidiaconum lublinensem et canonicum cracoviensem gesta et observata sequuntur sub Anno Domini 1595* (cyt. AKpK nr 3).

⁴² AKL vol. 96: *Visitatio ecclesiarum et totius cleri in archidiaconatu lublinensi* [...] *Barnardi Maczieiowski* [...] *episcopi cracoviensis* [...] *iussu facta et conscripta per deputatum* [...] *Thomam Iossicium canonicum vislicensem, officialem lublinensem in Anno MDCIII* (dalej cyt. AKL vol. 96).

⁴³ W przypadku Wolbromia, gdzie były dwa bractwa, dla obu są nawet podane nazwy: NMP i św. Anny (AKpK nr 1 k. 101v).

2. brak pytania o bractwa w kwestionariuszu wizytacyjnym; 3. możliwość istnienia przeoczeń wizytatora. Wszystkie możliwości wydają się prawdopodobne i nie wykluczają się wzajemnie. Jeśli chodzi o przypuszczenie pierwsze zaprzeczają mu, lecz tylko częściowo, wiadomości z obu następnych wizytacji. Akta tych wizytacji przekazują 6 bractw chronologicznie wcześniejszych od wizytacji z lat 1565-1570. Pięć spośród nich istniało na terenie dekanatu soleckiego, który nie był objęty tą wizytacją, dlatego nie mogą one być brane pod uwagę. Pozostaje tylko bractwo ubogich w parafii Chodel, o którym wiadomo z wizytacji z r. 1603, że zaprowadzone było na początku XVI w. (1505). Parafia Chodel nie należała do zajętych przez innowierców, wobec tego wolno spodziewać się, że istniejące w niej bractwo powinno być odnotowane w interesującej nas wizytacji. Dlaczego wizytator z r. 1565 nie wspomniał o nim w swej księdze, nie wiadomo. Nasuwają się nowe przypuszczenia. Być może, że brak należy tłumaczyć dwoma dalszymi podanymi możliwościami: brakiem pytania w kwestionariuszu lub przeoczeniem wizytatora. Gdyby wizytator miał stosowne pytanie w kwestionariuszu, to wówczas zawsze musiałby dać jakąś odpowiedź — nie tylko odnośnie do bractwa w Chodlu, ale przy wszystkich parafiach. Możliwość zaistnienia przeoczenia również posiada dozę prawdopodobieństwa. Wydaje się, że dla wizytatora ważniejsze jest — jak należy wnosić z opisów — przedstawienie położenia duchowieństwa na terenie tak bardzo opanowanym przez reformację, aniżeli zamieszczanie informacji o bractwach. Istnieje jeszcze jedna prawdopodobna odpowiedź, dlaczego autor wizytacji z lat 1565-1570 nie wspomniał o bractwie ubogich w Chodlu. Można przyjąć, że w założeniach wizytatora nie leżało uwzględnienie tego typu bractw, jakim było *contubernium pauperum*. To ostatnie przypuszczenie znajduje pełne potwierdzenie w analizie następnej wizytacji. Właśnie wizytacja Zamojskiego nie podaje tego typu bractw, ogranicza się wyłącznie do wyliczenia konfraterni typowo dewocyjnych. W ten sposób przechodzimy z kolei do omówienia kompletności liczby bractw dwu następnych wizytacji.

Charakter i stopień kompletności tych wizytacji możemy uzyskać przez wzajemne porównanie ich. Mianowicie wizytacja Zamojskiego, oprócz bractwa chodelskiego, nie uwzględnia także analogicznego bractwa w Siennie i dwóch bractw stanowych rolników w tymże Siennie i w Pawłowicach, mimo że istniały one na długo przed jej przeprowadzeniem, o czym dowiadujemy się z wizytacji z r. 1603, która podaje czas ich utworzenia. Wizytacja Zamojskiego nie notuje także cechów, które zamieszczane są regularnie w wizytacji Maciejowskiego. Uwzględnia jedynie 8 bractw, z których 7 znanych jest też wizytacji z r. 1603. Przytoczone spostrzeżenia pozwalają, naszym zdaniem, na następujące stwierdzenia: wymienione wizytacje przy wyliczaniu bractw różniły się mię-

dzy sobą założeniami, które wpłynęły na to, że ich kompletność w zakresie liczby bractw była odmienna.

Pierwsza z nich przekazała wszystkie bractwa, ale wyłącznie dewocyjne i tylko w takim zakresie jest kompletna, pominęła natomiast cechy i bractwa do nich zbliżone, jak stanowe rolników oraz stowarzyszenia ludzi ubogich i żebraków. Druga natomiast uwzględniła wszystkie rodzaje bractw włącznie z cechami i dlatego stan przez nią przekazany wydaje się w pełni kompletny⁴⁴.

Jeśli chodzi natomiast o treść przekazywanych wiadomości przez wizytacje, można wydzielić w nich dwa aspekty: 1. prawny — oznaczający wszystkie czynności związane z aktem wprowadzenia bractw, 2. duszpasterski — uwzględniający wszelkie przejawy świadczące o ich funkcjonowaniu. Do pierwszego należą informacje o fakcie zatwierdzenia: kto tej czynności dokonał, przez kogo bractwo zostało zaprowadzone lub na czyje żądanie oraz towarzyszące tym aktom prawnym daty. Wymienione informacje rzadko są podawane w całości przy jednym bractwie. Pełny ich zestaw otrzymujemy dopiero po zapoznaniu się z opisem wszystkich bractw. Jeśli chodzi o biskupa aprobującego, jest nim zawsze ordynariusz. Datami najczęściej podawanymi są lata aprobaty. Proszącymi o zatwierdzenie są członkowie istniejącego już bractwa, duchowni-przełożeni danego kościoła lub mieszkańcy parafii czy miejscowości. Przy bractwach różańcowych jest wyraźnie zaznaczone, że zostały zaprowadzone przez dominikanów. W przypadku braku aprobaty fakt ten jest niekiedy wyrażony wprost, czasami przez powiedzenie, że bractwo jeszcze nie funkcjonuje. W kilku wypadkach są podane miejscowości, w których miały miejsce akty wydania dokumentów konfirmacyjnych. Te szczegółowe dane wskazują, że wizytatorzy lub osoby udzielające im informacji mieli możliwość zapoznania się z dokumentami, na mocy których erygowane były bractwa. Niekiedy bywa to potwierdzone wprost w wizytacji. O bractwie ubogich w Kazimierzu na przykład zanotował wizytator z r. 1603, że oddało ono przywilej bracki na ręce notariusza do zatwierdzenia przez kardynała (Radziwiła) i dokument ten nie został jeszcze zwrócony⁴⁵.

⁴⁴ Wątpliwość, czy wizytacja Maciejowskiego przekazała kompletną liczbę bractw, nasuwa parafia Parczew i jej bractwo św. Anny, nie uwzględnione w niej, a znane wizytatorowi z r. 1595 (k. 43v). Sam zapis dotyczący bractwa nie jest zbyt jasny. Brzmi on następująco: „Capella S. Annae [...], quam similiter D. Plebanus pro fraternitate S. Annae offerebat se in brevi reformaturum et tabulam novam pro altari ipsius comparare”. Nie jest sprawą jasną, czy proboszcz zobowiązał się naprawić kaplicę dla bractwa już wprowadzonego, czy dla bractwa, które miał zamiar dopiero wprowadzić. Poza tym jednorazowym zapisem brak jest jakiegokolwiek wzmianki o tym bractwie w wizytacjach z XVII i XVIII w.

⁴⁵ AKL vol. 96 s. 552.

Pozostałe wiadomości przekazywane na temat bractw przez akta omawianych wizytacji świadczą o ich funkcjonowaniu. Brak jest ich tam, gdzie bractwa znajdowały się w zaniedbaniu. Przykładem może być parafia Piotrawin, gdzie o bractwie św. Stanisława jest powiedziane w wizytacji z r. 1595 (podobnie też w wizytacji z r. 1603, tylko bez podania lat), że od 30 lat pozostaje w upadku⁴⁶. Prócz tej informacji oraz wiadomości o fakcie jego aprobaty, innych danych o nim nie przekazano.

Informacje świadczące o funkcjonowaniu bractw najogólniej można podzielić na wiadomości o obowiązkach, dane o dochodach i stanie majątkowym oraz o wyposażeniu w sprzęt liturgiczny. Wśród obowiązków na pierwszy plan wybijają się powinności o charakterze dewocyjnym: wszelkiego typu modły za żywych i zmarłych współbraci. Różnicują się one, chociaż nieznacznie, w zależności od rodzaju i charakteru bractwa.

Przy opisie stanu majątkowego najbardziej regularnie powtarzają się wzmianki o drobnych sumach pieniężnych, w posiadaniu których były bractwa.

Sprzęt liturgiczny opisywany był albo wyłącznie jako bracki, albo często łącznie z aparatem liturgicznym kościoła. Liczba i bogactwo sprzętu liturgicznego bardziej świadczyły o zamożności bractwa aniżeli posiadane przez nie sumy pieniężne.

Tak przedstawia się schemat danych na temat bractw w interesujących nas wizytacjach. Należy jeszcze dopowiedzieć, że informacje te z reguły są podawane łącznie i stanowią pewną całość. Umieszczane są w końcowych partiach relacji o wizytowanej parafii. Opatrzono są własnym podtytułem wyrażanym po łacinie: „confraternitates” lub „contubernia”.

Przechodząc z kolei do właściwego zagadnienia rozwoju liczbowego bractw, na wstępie należy wyjaśnić, że w obliczeniach są uwzględnione wszystkie bractwa niezależnie od ich charakteru prawnego.

W świetle wymienionych źródeł i materiałów rejestrujemy dla badanego terenu dwa stany liczbowe bractw: 1. dla całego okresu oraz 2. dla przełomu w. XVI i XVII. Ten ostatni jest uwidoczniiony na wspomnianej już mapie.

Do początku XVII w. (do r. 1604) na terenie archidiakonatu lubelskiego zaprowadzono w różnym czasie 37 bractw religijnych, które skupiały się na terenie 20 parafii i 2 filii z okręgiem, spośród 85 parafii i filii z okręgiem istniejących i znanych z przełomu wymienionych stuleci. Z ogólnej liczby 37 bractw — 32 znajdowały się w kościołach parafialnych i filialnych z okręgiem, 5 — przy klasztorach. Przy kościołach klasztorach (pamiętamy, że wszystkie one znajdowały się w Lublinie) były następujące bractwa: u bernardynów — św. Anny, u dominikanów —

⁴⁶ AKpK nr 3 k. 96.

różańcowe, u jezuitów: NMP i miłosierdzia oraz u brygidek przy kościele Wniebowzięcia NMP — ubogich. Natomiast na przełomie wymienionych stuleci istniały 34 bractwa. Nie funkcjonowało w tym czasie wspomniane już bractwo św. Stanisława w Piotrawinie oraz brak jest informacji potwierdzających istnienie dwóch bractw lubelskich: NMP i kapłańskiego, o których dokładniej jeszcze powiemy ⁴⁷.

Widzimy więc, że liczba parafii posiadających bractwa na terenie archidjakoconatu lubelskiego była w stosunku do wszystkich parafii stosunkowo niska. Prawie 3/4 parafii znanych z przełomu w. XVI i XVII nie posiadało bractw w ogóle. Natomiast stosunek liczbowy bractw do parafii posiadających je przedstawiał się w ten sposób, że na dwie parafie przypadały przeciętnie 3 bractwa (wliczając też klasztorne).

Wykaz zestawiający w porządku alfabetycznym parafie posiadające bractwa w omawianym okresie przedstawia tab. 1. Uwzględnione w niej zostały: charakter miejscowości — miasto (m.) wieś (w.), przynależność do dekanatu, charakter kościoła, nazwa i liczba bractw oraz czas wprowadzenia lub pierwsze wzmianki.

Przedstawiona tabela, podająca wykaz parafii posiadających bractwa, jest równocześnie ilustracją kilku zagadnień, z których trzy zasługujące na uwagę będą przedmiotem szczegółowej analizy. Są nimi: chronologia wprowadzenia bractw, ich rozmieszczenie w dwu typach parafii — miasto, wieś, oraz ich rodzaje.

Na 37 wszystkich bractw zarejestrowanych na badanym terenie do r. 1604, czas wprowadzenia uchwytany jest tylko dla 18, czyli dla połowy, dla pozostałych 19 znane są tylko pierwsze wzmianki. Jeśli chodzi o daty tych ostatnich, dla większości (11) bractw stanowią je lata wizytacji: r. 1595 dla 3 bractw i r. 1603 dla 8. Lata pierwszych wzmianek 8 pozostałych bractw mieszczą się w granicach czterech stuleci, począwszy od w. XIV (1396) poprzez XV i XVI do pierwszych lat XVII w.

W związku z tym, że dla połowy bractw znane są tylko daty pierwszych wzmianek, o których nie wiadomo, w jakim stosunku pozostają do faktycznego czasu wprowadzenia bractw, obraz ich rozwoju chronologicznego pozostanie zgodny ze stanem faktycznym jedynie częściowo.

W świetle znanych nam dat najstarszym bractwem na terenie archi-

⁴⁷ Ponadto tylko przejściowo nie funkcjonowało bractwo literackie w Solcu (por. przyp. 63). Niejasny jest też fakt funkcjonowania do początku XVII w. bractw w Łęcznej: Bożego Ciała i różańcowego. Według wizytacji z r. 1595 (AKpK nr 3 k. 118) pozostawały one w upadku. Stan ten zdaje się potwierdzać, lecz niezupełnie, wizytacja z r. 1603. Posiada ona analogiczny opis do relacji o bractwie św. Stanisława w Piotrawinie. Nie podaje bowiem pełnego opisu stosowanego przy bractwach, lecz wspomina tylko o nadaniu odpustów, nie zaznacza też, czy bractwo znajdowało się w upadku (AKL vol. 96 s. 366) — por. przyp. 70 i 71.

Tab. 1. Parafie w archidiakonacie lubelskim posiadające bractwa religijne przed r. 1604

Lp.	Nazwa parafii	Dekanat	Charakter kościoła	Liczba bractw	Nazwa bractwa	Czas wprowadzenia bractwa*)	Pierwsza wzmianka
1	2	3	4	5	6	7	8
1	w. Abramowice	chod.	par.	1	miłosierdzia	1591—1600	—
2	m. Biskupice	parcz.	par.	2	literackie ubogich	1598 —	— 1603
3	m. Chodel	chod.	par.	1	ubogich	1505	—
4	m. Janowiec	sol.	par.	1	literackie	1597	—
5	m. Kazimierz	kaz.	par.	2	literackie ubogich	1599 —	— 1603
6	m. Końskowola	kaz.	par.	1	stanowe rolników (agricolarum)	—	1603
7	w. Krzczonów	chod.	par.	1	NMP	1598	—
8	m. Lipsko	sol.	par.	1	św. Anny	1600	—
9	m. Lublin	chod.	kolegiata kolegiata? filialny klaszt. (bernard.) klaszt. (dominik.) klaszt. (jezuici) klaszt. (jezuici) klaszt. (brygidki)	8	Bożego Ciała kapłańskie NMP św. Anny rózańcowe miłosierdzia NMP ubogich	1596 — — 1586? — 1589? — —	— 1495 1396 — 1596 — 1590 1603
10	m. Łęczna	parcz.	par.	3	rózańcowe Bożego Ciała ubogich	— — —	1576 1577—1578 1603
11	m. Łuków	łuk.	par.	1	rózańcowe	1598	—
12	m. Michów	parcz.	par.	2	stanowe rolników (colonorum) ubogich	— —	1603 1603
13	m. Ostrów	parcz.	par.	1	miłosierdzia	1598	—
14	m. Parczew	parcz.	par.	3	literackie św. Anny rózańcowe	— — —	1567 1595 1595

1	2	3	4	5	6	7	8
15	w. Pawłowice	sol.	fil. (z okręgiem)	1	stanowe rolników (agricolarum)	1532	—
16	w. Piotrawin	chod.	par.	1	św. Stanisława	1543	—
17	m. Radzyń	łuk.	par.	1	różańcowe	—	1595
18	m. Siedlce	łuk.	par.	1	stanowe rolników (agricolarum)	—	1603
19	m. Siemno	sol.	par.	2	stanowe rolników (agricolarum) ubogich	1450 1492	— —
20	m. Solec	sol.	par.	1	literackie	1548	—
21	m. Wąwolnica	kaz.	par.	1	miłosierdzia	1601 — 1603	—
22	w. Włostowice	kaz.	fil. (z okręgiem)	1	stanowe rolników (agricolarum)	—	1603

*) W rubryce „czas wprowadzenia bractwa” podane zostały daty wprowadzenia lub jego aprobaty.

diakonatu lubelskiego było bractwo NMP w Lublinie z r. 1396⁴⁸. Informacja o nim związana jest z kościołem pod wezw. NMP i św. Barbary, stojącym w miejscu obecnego kościoła Wniebowzięcia NMP (powiżytkowski). Mianowicie w aktach konsystorskich zanotowana jest wiadomość, że „Wojczecha”, bezdzietna wdowa po Dominiku, obywatelu lubelskim, swoją posiadłość dziedziczną, składającą się z trzech łąnów pola na przedmieściu krakowskim oraz z zabudowań, ofiarowała na cele religijne, przekazując je rajcom lubelskim i braciom NMP⁴⁹. Opinię swoją na temat wspomnianych „braci NMP”, wymienionych w podanej informacji, wyrazili: Wadowski, S. Kamińska i Kumor. Wadowski, który pierwszy zetknął się z tą informacją, powiada, że było to najstarsze sto-

⁴⁸ AKL vol. 22 k. 395-396v.

⁴⁹ Tamże k. 395 „[...] quod Wojczecha honesta Domina relicta olim Dominici concivis lublinensis prole utriusque sexus orbata accedens libere ad nostra praesentia ubi simul in Iudicio Bannito sedebamus voce viva ac proprio ore alodium et tres laneos agrorum quae iure haereditario possidebat, dedit libere et resignavit ad manus Consulium et Fratrum qui dicuntur Fratres Beatae Virginis Mariae ita ut ipsi Consules et Fratres lublinenses eandem haereditatem praetactam velut veri possessores in usus converterent salutare prout eis utilius et melius expedire videretur, [...]”.

warzyszenie religijne w Lublinie złożone z osób świeckich⁵⁰. Kamińska, zajmująca się początkami brygidek w Lublinie, przyjmuje, iż było to bractwo rady miejskiej Lublina⁵¹. Inną konfraternię widzieć chce w owych braciach Kumor⁵²; twierdzi, że przekaz ten odnosi się do bractwa literackiego. A więc zdania Kamińskiej i Kumora nie pokrywają się. Przyczyną tego jest niewątpliwie fakt zachowania się tylko jednej wzmianki i to bardzo ubogiej w treść. Niestety, autorowi artykułu również nie udało się odnaleźć więcej informacji na ten temat. Dlatego trudno jest zająć zdecydowane stanowisko wobec wyrażonych opinii. Wydaje się, że należy wykluczyć oba wyjaśnienia. Jeśli chodzi o bractwo rady miejskiej, to powinno ono znajdować się „w mieście”, a nie na przedmieściu. (na przedmieściu znajdował się bowiem wspomniany kościół NMP i św. Barbary). Temu, żeby mogło to być bractwo literackie, zdaje się z kolei zaprzeczać brak większej ilości informacji. Nie wydaje się prawdopodobne, aby o bractwie literackim, należącym do kategorii bractw bardziej znanych w tym czasie i powszechnie notowanych, zachowała się tylko jedna wzmianka. Trudno też przyjąć, że bractwo istniało tak krótko, co jest powodem nieprzekazania o nim większej ilości informacji. Najprostszym wyjaśnieniem, według nas, jest przyjęcie, że było to dewocyjne bractwo NMP związane z kościołem NMP i św. Barbary. Za takie uważamy je w naszych zestawieniach. Być może, iż nie posiadało ono ścisłych ram organizacyjnych i bardziej się nie rozwinęło.

Młodszymi chronologicznie od bractwa NMP w Lublinie były 3 bractwa XV-wieczne, przy czym dla dwóch znany jest czas aprobaty, a dla jednego tylko pierwsza wzmianka. Istniały one w dwu miastach: Lublinie oraz Siennie, leżącym na terenie dekanatu soleckiego. W Siennie w XV w. zostały zaprowadzone: bractwo stanowe rolników (*agricolatum*), aprobowane przez kard. Z. Oleśnickiego 13 IV 1450 r.⁵³, oraz ubogich pod wezw. św. Katarzyny z Góry Synaj, zatwierdzone w 1492 r.⁵⁴

Lubelskim bractwem XV-wiecznym, znanym — podobnie jak NMP — z akt konsystorskich, było wielkie bractwo kapłańskie (*fraternitas magna sacerdotalis lublinensis*). Wprawdzie pierwsza wiadomość o nim pochodzi dopiero z końca stulecia (1495), lecz kontekst przekazu wskazuje, iż było ono zaprowadzone wcześniej. W tymże roku 1495 kleryk Piotr, zwany Bonamusz, sprzedał dom z ogrodem i sadem w Lublinie oficjałowi lubelskiemu dla lektora odprawiającego msze św. dla bractwa

⁵⁰ W a d o w s k i. *Kościół lubelskie* s. 407 przyp. 2.

⁵¹ *Klasztory brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie*. Gdańsk 1970 s. 163.

⁵² *Kościelne stowarzyszenia* s. 332.

⁵³ AKL vol. 96 s. 747.

⁵⁴ Tamże.

kapłańskiego z terenu lubelskiego (in terra lublinensis)⁵⁵. Skoro w r. 1495 bractwo miało kapłana-kapelana, dla którego zdecydowało się na kupno domu i ogrodu, to na pewno musiało być wprowadzone wcześniej. Końcowy fragment przytoczonego zapisu wskazuje, że bractwo w swej działalności i rekrutacji członków nie ograniczało się do samego Lublina. Swym zasięgiem obejmowało teren Lubelszczyzny, należeli do niego duchowni także z okolicznych parafii⁵⁶. Niestety, brak danych z późniejszego czasu — nie znają go również obie wizytacje — nie pozwala odpowiedzieć, czy istniało ono po r. 1495. Ten sam brak informacji nie pozwala również powiedzieć cokolwiek więcej o jego działalności i strukturze organizacyjnej. Wadowski komentując wzmiankę o dochodzie bractwa, o którym świadczy dopełniona transakcja, przypuszcza, że celem jego było przychodzenie z pomocą potrzebującym, ochrona przed lichwą oraz udzielanie prawnej opieki duchowieństwu w jego sprawach pieniężnych. Domyśla się on ponadto, iż kapitał posiadany przez bractwo mógł pochodzić ze składek i spadków po zmarłych bez testamentu kapłanach. Natomiast korzyści osiągane z wypożyczania mogły być obracane na jego administrację i wspieranie ubogich kapłanów⁵⁷. Nie wiadomo też, w którym kościele odprawiał msze św. kapelan bracki, może słusznie sugeruje Wadowski, że przy parafialnym św. Michała Archanioła (późniejsza kolegiata), zwłaszcza, że jak widzieliśmy, interesował się bractwem sam oficjał.

Następną grupę, jeśli chodzi o chronologię, stanowiły 4 bractwa ze znanym czasem wprowadzenia, z 1. poł. XVI w. W kolejności czasowej ich zatwierdzenia były to następujące bractwa: ubogich w Chodlu — aprobowane przez bpa Jana Konarskiego 5 V 1505 r.⁵⁸, stanowe rolników (agricolarum) w Pawłowicach — konfirmowane przez bpa Piotra Tomickiego w r. 1532⁵⁹, św. Stanisława w Piotrawinie — aprobowane i uprzywilejowane przez arcybpów: gnieźnieńskiego Piotra Gamrata i lwowskiego Jana [Starzechowskiego] dn. 3 III 1543 r.⁶⁰ oraz literackie w Solcu dozwolone przez bpa Samuela Maciejewskiego przywilejem wystawionym w Krakowie dn. 10 IV 1548 r.⁶¹.

O dwu ostatnich bractwach, czyli św. Stanisława i literackim, które

⁵⁵ AKL vol. 5 k. 378v-379, 400 oraz Wadowski, *Kościół lubelskie* s. 151 przyp. 4.

⁵⁶ AKL vol. 5 k. 442-442v. Stanowiło to jedną z cech bractw kapłańskich. Analogiczne przykłady odnotował dla diecezji poznańskiej Raczkowski (jw. s. 57).

⁵⁷ Wadowski, *Kościół lubelskie* s. 152.

⁵⁸ AKL vol. 96 s. 427.

⁵⁹ Tamże s. 726.

⁶⁰ AKpK nr 1 k. 48-48v; AKpK nr 65 k. 475.

⁶¹ AKL vol. 96 s. 698.

zostały zaprowadzone prawie współcześnie sobie, odnotowano w aktach wizytacji z r. 1595 i 1603 ciekawy szczegół, mianowicie, że znajdowały się one w stanie upadku. O pierwszym powiedziano, że w stanie zaniedbania pozostaje już od 30 lat⁶², o drugim natomiast, że w podobnym stanie upadku pozostawało przez kilka lat (per aliquot annos), lecz obecnie (tzn. w r. 1603) mieszkańcy miasta wyrazili jednomyślnie chęć wznowienia go. W związku z tym wizytator powołał komendariusza kościoła na egzekutora i polecił mu, aby czuwał nad wypełnianiem przyjętych obowiązków⁶³.

Należy domyślać się, że bractwo św. Stanisława zostało zaprowadzone w Piotrawinie na pewno ze względu na kult świętego biskupa, związany z tą miejscowością.

Zastanawiając się z kolei nad terytorialnym rozmieszczeniem wymienionych 8 najstarszych bractw, należy zauważyć, że wszystkie, łącznie z konfraternią kapłańską mającą siedzibę w Lublinie, znajdowały się na terenie dwóch dekanatów: chodelskiego i soleckiego. W obu istniały w równej liczbie (po 4). Starszym z bractw dekanatu soleckiego było stanowe rolników w parafii Sienno z poł. XV w. Zaprowadzone zostało ono w latach, w których Sienno otrzymało prawa miejskie⁶⁴. Parafia ta była jedyną — nie uwzględniając konfraterni kapłańskiej w Lublinie — posiadającą bractwa XV-wieczne (stale nie wiemy, czy któreś z bractw, ze znaną tylko pierwszą wzmianką, istniało wcześniej).

Jeśli chodzi o rodzaje 8 znanych bractw, najliczniej — po dwa — były reprezentowane stanowe rolników (oba z terenu dekanatu soleckiego) i ubogich (po jednym z każdego). Z pozostałych 4 każde reprezentowało inną konfraternię.

Następną i zarazem ostatnią grupę w porządku czasowym stanowiły bractwa z 2. poł. XVI w. i pierwszych lat XVII. Należało do niej pozostałych 29 bractw, wśród których przewagę miały bractwa o nieznanym czasie wprowadzenia. Było ich 17, czyli o 5 więcej niż bractw o znanej metryce wprowadzenia. Należało do nich 11 bractw znanych z akt obu wizytacji (3 z r. 1595 i 8 z r. 1603) oraz 6, dla których daty pierwszych wzmianek znane są z treści akt wizytacji lub z innych źródeł. Listę znanych z 1595 r. stanowiły: 2 bractwa różańcowe w Radzynie i Parczewie oraz św. Anny też w Parczewie⁶⁵. Listę przekazanych przez wizytację z r. 1603 wypełniały dwa typy bractw: ubogich i stanowe rolników (w równej liczbie po 4) w następujących miejscowościach: w Biskupi-

⁶² Patrz przyp. 46.

⁶³ AKL vol. 96 s. 698.

⁶⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 10. Warszawa 1889 s. 565.

⁶⁵ AKpK nr 3 k. 219, 46 i 43v.

cach, Kazimierzu, Łęcznej, Michowie (oba typy), Końskowoli, Siedlcach i Włostowicach⁶⁶. Trzy bractwa klasztorne: różańcowe u dominikanów z r. 1596⁶⁷, NMP u jezuitów z datą 1590⁶⁸, ubogich u brygidek — występujące po raz pierwszy pod r. 1603⁶⁹, oraz dwa bractwa parafii Łęczna: różańcowe, zanotowane pod r. 1576⁷⁰, Bożego Ciała z datą 1577-1579⁷¹ i literackie w Parczewie, dla którego jako pierwszą wzmiankę

⁶⁶ AKL vol. 96 s. 391, 552, 371, 325, 633, 212 i 642.

⁶⁷ Pierwszą źródłową wiadomością o bractwie różańcowym jest rozporządzenie kard. J. Radziwiłła, zawarte w dekrete powizytacyjnym wydanym 3 X 1596 r. dla kolegiaty lubelskiej, o uroczystym odbywaniu nabożeństw przez konfraternię różańcową w pierwszą niedzielę miesiąca (AKL vol. 18 k. 222). Przejaw funkcjonowania bractwa różańcowego w latach dziewięćdziesiątych XVI stulecia prawdopodobnie wcale nie był przypadkowy. Na lata te przypada ważny moment w życiu dominikanów polskich, mianowicie wizytacja dokonana przez generała Ippolito Marię Becariego, zakończona na specjalnej kapitule w Lublinie w lutym 1594 r. Wydała ona bardzo szczegółowe dyrektywy dotyczące rozwoju życia zakonnego (J. Kłoczowski. *Zakony męskie w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1970 s. 500).

⁶⁸ Informacji o bractwie NMP u jezuitów dostarcza testament szlachetnie urodzonego Ambrożego Chołoiowskiego, spisany przez niego w r. 1613 i w tym samym roku oblatowany w aktach konsystorskich chełmskich (AKL vol. 106 s. 162). W testamencie znajduje się następująca wiadomość: „[...] i obowiązuję ich [krewnych] dać znać mają zaraz po śmierci mojej ad congregationem Beatissimae Virginis Societatis Jesu do Lublina, najdą mię tam w registrze circa annum 1590 et 1591 vel secundum i do tegoż bractwa złotych pięćdziesiąt odesłać mają [...]”.

⁶⁹ Dla bractwa ubogich posiadamy dwie informacje: z r. 1603 i 1604. Gdy 10 V 1603 r. został wydany przywilej lokacyjny jurydyki NMP, mieszkańcy jej zostali zobowiązani punktem 6 do zapisywania się do bractwa i utrzymywania go. Obowiązek zaś dopilnowania tego nałożony został na wójta jurydyki (J. Mazurkiewicz. *Jurydyki lubelskie*. Wrocław 1956 s. 135-137: „Przywilej emfiteutyczny brygidek z r. 1603”). 10 X 1604 r. została dokonana prawdopodobnie ponowna erekcja, za staraniem brygidek przez Klaudiusza Rangoniego, legata Stolicy Apostolskiej, na mocy której zakonnicze otrzymały zezwolenie na używanie organów i odprawianie nabożeństw z muzyką (AKL vol. 18 k. 169-170v). Por. także Wadowski. *Kościół lubelskie* s. 440 n.

⁷⁰ W wizytacji z r. 1603 (s. 366) jest podana dokładna data uzyskania odpustów przez to bractwo. Zostały one nadane na prośbę plebana Jana Żółczyńskiego 7 IX 1576 r. w Neapolu. Działo się więc to na kilka miesięcy przed wydaniem dokumentu z 6 I 1577 r., którym generał dominikanów Serafii Cavalli udzielał zezwolenia prowincji dominikańskiej w Polsce na dalsze zakładanie bractw różańcowych (Piróg, jw. s. 31). O początkach przywileju na zaprowadzenie św. Różańca w Polsce oraz o początkach bractwa różańcowego w Polsce por. W. P. Fabisz. *Wiadomości o synodach prowincjalnych i diecezjalnych gnieźnieńskich i o prawach kościoła polskiego*. Wyd. 2. Kępno 1861 s. 146; J. Fijałek. *Królowa Korony Polskiej. Studia do historii kultu MB w dawnej Polsce*. „Przegląd Kościelny” (Kraków) R. 1:1902 t. 2 s. 265; Piróg, jw. s. 17 (przyp. 48) nn.

⁷¹ Według wizytacji z r. 1603 (s. 366) bractwo Bożego Ciała posiadało odpusty nadane przez papieży: Pawła III (1534-1549) i Grzegorza XIII (1572-1585). Otrzy-

przyjmujemy r. 1567⁷², dopełniały listę bractw o nieznaney metryce wprowadzenia.

Grupa, dla której znany jest dokładny czas wprowadzenia, obejmowała 12 bractw, w tym 2 klasztorne. Osiem spośród nich aprobował kard. Radziwiłł (1591-1600). Należały do nich: 3 bractwa literackie, których aprobaty miały kolejno miejsce: dla Janowca w 1597 r.⁷³, dla Biskupiec w 1598⁷⁴ i dla Kazimierza w 1599⁷⁵, dwie konfraternie miłosierdzia — w Abramowicach⁷⁶ (bez daty konfirmacji) i w Ostrowie aprobowana w r. 1598⁷⁷, oraz pojedyncze bractwa: Bożego Ciała w Lublinie, NMP w Krzczonowie i różańcowe w Łukowie. Oba ostatnie były konfirmowane w r. 1598⁷⁸, lubelskie zaś w r. 1596⁷⁹. Bractwami klasztorными były: miłosierdzia — istniejące od r. 1589⁸⁰, oraz św. Anny u bernardynów — zaprowadzone prawdopodobnie w 1586 r.⁸¹ Przynależność pierwszego

mało je za pośrednictwem kard. S. Hozjusza, a dozwolone zostały przez bpa P. Myszkowskiego, ordynariusza krakowskiego. Podanie tych nazwisk pozwala ustalić, w których latach nadanie odpustów miało miejsce. Z zestawienia z sobą lat rządów bpa Myszkowskiego (rozpoczął 5 VII 1577) oraz roku śmierci kard. Hozjusza (zm. 5 VIII 1579) wynika, że nadanie ich mogło nastąpić w okresie od 5 VII 1577 do 5 VIII 1579 r.

⁷² Według wizytacji z r. 1603 (s. 286 n.) bractwo literackie zwróciło się do wizytatora z prośbą o przyznanie mu filialnego kościoła pod wezw. NMP (kościół parafialny nosił wezw. św. Jana Chrzciciela), który po spaleniu odbudowało własnym kosztem. Skoro bractwo odbudowywało ten kościół, widocznie musiało być przy nim przed spalaniem (gdą ten był zapewne parafialnym — P. Szafran. *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*. Lublin 1958 s. 161-162). R. Brykowski (*Nie istniejący drewniany klasycystyczny kościół z Parczewa*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. 16:1971 z. 1 s. 55 przyp. 2) przyjmuje, że spalanie kościoła pod wezw. Wniebowzięcia NMP miało miejsce w 2. poł. XVI w., zapewne w czasie pożaru miasta w r. 1567.

⁷³ AKL vol. 96 s. 713.

⁷⁴ Tamże s. 390.

⁷⁵ Tamże s. 552.

⁷⁶ Tamże s. 513 n.

⁷⁷ Tamże s. 298.

⁷⁸ Tamże s. 501 i 132. W Łukowie zaprowadził bractwo prowincjał Foelice na prośbę prepozyta św. Jadwigi na Stradomiu w Krakowie Szymona Turskiego i plebana łukowskiego Stanisława Kędzińskiego.

⁷⁹ Tamże s. 59.

⁸⁰ Zdaniem Wadowskiego (*Kościół w Lublinie* s. 529) bractwo miłosierdzia w Lublinie zostało powołane do życia staraniem jezuitów lubelskich w r. 1589 podczas pobytu ks. P. Skargi w tym mieście. Dla nas pierwszą źródłową wiadomością o nim jest wspomniane już rozporządzenie kard. Radziwiłła (por. przyp. 67), na mocy którego bractwo miało uroczyste odprawiać nabożeństwa w 2 niedzielę miesiąca.

⁸¹ Według Wadowskiego (*Kościół lubelskie* s. 552) bractwo św. Anny w Lublinie zostało zaprowadzone w r. 1586. Data ta budzi jednak pewne wątpliwości. Brak jest bowiem tego bractwa w tekście bulli pap. Sykstusa V z 16 IX 1586 r., zamieszczonym w *Bullarium Romanum* (T. 4. Pars 4. Romae 1747 s. 238 n.), podno-

z bractw klasztornych do kościoła nie jest dla tego czasu wyjaśniona, przyjmujemy, że jako bractwo jezuickie funkcjonowało ono przy świątyni tego zakonu⁸². Listę bractw o znanym czasie wprowadzenia zamykały bractwo św. Anny w Lipsku, ustanowione w ostatnim roku XVI stulecia⁸³, oraz miłosierdzia w Wąwolnicy, wprowadzone w latach 1601-1603⁸⁴.

W konkluzji przedstawionych rozważań nad początkami i chronologią bractw religijnych na terenie archidiakonatu lubelskiego należy zastanowić się nad ogólniejszymi spostrzeżeniami, jakie wynikają ze szczegółowej analizy.

Otóż naszym zdaniem, w świetle przeprowadzonej analizy, można wyróżnić w rozwoju bractw badanego terenu dwa odmienne i ciekawe okresy. Pierwszy z nich charakteryzuje się wielką rozciągłością czasową — obejmuje w. XIV (licząc od pierwszej wzmianki o bractwie NMP w Lublinie), XV i 1. poł. XVI — oraz małą liczbą bractw. Na przestrzeni 150 lat, które ten okres obejmował, spotykamy tylko 8 bractw (pomijamy bractwa z 2. poł. XVI w. o nieznanym czasie wprowadzenia), przy czym 4 z nich znajdowały się w dwu miastach: w Lublinie — stolicy archidiakonatu, oraz w Siennie, szybko rozwijającym się mieście w dekanacie soleckim. Interesujące zjawisko: przy tak niskiej liczbie bractw były miejscowości posiadające po dwie organizacje.

Ta niewielka liczba bractw sugeruje, naszym zdaniem, że nie było w tym czasie świadomej akcji w ich zakładaniu i propagowaniu.

Inaczej przedstawiał się stan liczbowy bractw w drugim okresie, tj. w 2. poł. w. XVI i w pierwszych latach XVII. W tym czasie, obejmującym jedno półwiecze, zarejestrowano 12 bractw o znanej metryce wprowadzenia oraz 17 legitymujących się pierwszą wzmianką. Nie dociekając, ile bractw o nieznannej metryce wprowadzenia mogło pochodzić z tego okresu, należy stwierdzić, że nawet liczba 12 w stosunku do 8 uchwy-

szącej bractwo św. Anny w Warszawie do godności archikonfraternii. Wymieniony jest natomiast Lublin w skróconym tekście tej bulli, znajdującym się w księdze brackiej pochodzącej z XVIII w. (Archiwum kościoła pobernardyńskiego pod wezw. Nawrócenia św. Pawła w Lublinie. *Księga Żywota to jest żyjących w Bractwie Niepokalanego Maryi Poczęcia oraz y Anny świętey wraz połączonych* [2. poł. XVIII w.] k. 3-4).

⁸² Por. J. Flaga. *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim w drugiej połowie XVIII wieku*. „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” R. 46:1972 nr 6 s. 142.

⁸³ AKL vol. 96 s. 732.

⁸⁴ Bractwo miłosierdzia w Wąwolnicy zostało ufundowane przez prepozyta kościoła, którym — według wizytacji z r. 1603 (s. 589 i 592) — był instytuowany 12 I 1601 r. przez bpa B. Maciejowskiego o. Marcin Jaworski z zakonu benedyktynów (patronat nad tą parafią sprawowali benedyktyni z klasztoru św. Krzyża na Łysej Górze).

conych dla okresu poprzedniego jest duża. Pomnożenie liczby bractw w 2. poł. XVI w. miało swoją wyraźną przyczynę. Bliższe przyjrzenie się chronologii tych bractw pozwala zauważyć, że we wprowadzaniu ich i umacnianiu położył duże zasługi ówczesny rządcą diecezji krakowskiej kard. Radziwiłł. Wiadomo, że na 12 wspomnianych bractw, 8 było przez niego aprobowanych, najliczniejszą grupę wśród nich stanowią literackie (3). Na podstawie przytoczonych dat aprobaty tych bractw daje się zauważyć ponadto, że działalność kard. Radziwiłła przejawiała się na terenie archidiakonatu lubelskiego w drugiej połowie jego rządów diecezją, w latach 1596 do 1599. Łączy się to z pobytem kardynała w tym czasie na tym terenie i przeprowadzoną przez niego wizytacją kolegiaty i klasztorów⁸⁵.

Zwiększanie się liczby bractw w 2. poł. XVI stulecia należy widzieć w perspektywie dwóch zjawisk ogólniejszych, których są one równocześnie potwierdzeniem. Trzeba pamiętać o pełnej działalności duszpasterskiej kard. Radziwiłła, będącej wyrazem realizacji reformy trydenckiej, która — według opinii współczesnych autorów — rozpoczęła się na terenie diecezji krakowskiej właśnie za jego rządów⁸⁶. Z drugiej strony należy przypomnieć fakt, że końcowe lata XVI w. są okresem odradzania się Lubelskiego po okresie wzmożonego wpływu protestantyzmu w połowie wieku. Wprawdzie wizytacja Zamojskiego wymienia jeszcze 23 kościoły pozostające w rękach innowierców⁸⁷, ale jest to pozostałość z okresu poprzedniego. W tym czasie Kościół katolicki nie tylko nie traci swoich świątyń, lecz przeciwnie, odzyskuje utracone dawniej. Badania F. Stopniaka, przeprowadzone dla tego terenu, wykazały, że przełom w. XVI i XVII stanowił również okres wszechstronnego odradzania się życia parafialnego na tym terenie⁸⁸. Pomnożenie się liczby bractw — Stopniak tego nie badał — byłoby potwierdzeniem tego i równocześnie znajdowałoby w tym swoje uzasadnienie.

Nie znaleźliśmy w omawianych wizytacjach jakichkolwiek podstaw do twierdzenia, jakoby celem bractw było zwalczanie protestantyzmu

⁸⁵ AKrK nr 2 k. 15-15v, 17 oraz A. Bazieli ch. *Kardynał Jerzy Radziwiłł. 1556-1600*. W: *Studia historyczne*. Pod red. ks. M. Żywczyńskiego i ks. Z. Zielińskiego. T. 1. Lublin 1968 s. 225 n., 232.

⁸⁶ F. Machay. *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła biskupa krakowskiego (1591-1600)*. Kraków 1936 (na s. 74-76, 81 n., m. in. informacje o zakładaniu przez kard. Radziwiłła bractw na innych terenach diecezji krakowskiej); Bazieli ch, jw. s. 163-264; B. Panek. *Biskupi krakowscy w trosce o akcję charytatywną na terenie Krakowa w okresie potrydenckim*. „Roczniki Teol.-Kanon.” T. 16:1969 z. 4 s. 45-74.

⁸⁷ AKpK nr 3 — indeks poprzedzający tekst wizytacji.

⁸⁸ *Duchowni w parafiach archidiakonatu lubelskiego w okresie kontrreformacji*. „Roczniki Humanistyczne” T. 17:1958 z. 2 s. 281-287.

jako herezji. Najprawdopodobniej miały one stanowić tamę powstrzymującą szerzącą się falę innowierstwa, lecz miały to czynić poprzez odradzanie życia religijnego. Jak już powiedzieliśmy na początku, wizytacje przy opisie bractw poświęcały dużo miejsca obowiązkom, które na nie były nałożone. Na pierwszy plan wybijały się różnego rodzaju modlitwy i nabożeństwa. Za niewypełnianie tych obowiązków nakładane bywały na członków kary pieniężne, niekiedy dosyć wysokie⁸⁹. Urzeczywistnianie tych obowiązków właśnie miało prowadzić m. in. do odradzania życia religijnego w parafiach.

Drugim ważnym zagadnieniem, jakie sygnalizowaliśmy na wstępie, jest rozmieszczenie terytorialne bractw rozpatrywane od strony ich przynależności do parafii miejskich i wiejskich.

Wśród 22 parafii i filii z okręgiem, które posiadały bractwa, było 17 miejskich i 5 wiejskich. Dysproporcja pomiędzy obu tymi parafiami jest bardzo widoczna: parafie miejskie stanowiły 3/4 wszystkich parafii, wiejskie zaś tylko 1/4. Trudno w oparciu o tak niewielką liczbę parafii wiejskich wysuwać wnioski, jakie bractwa były typowe dla nich. Nie zastanawiamy się nad parafiami miejskimi, gdyż odnajdujemy w nich wszystkie rodzaje bractw, jakie istniały na terenie archidiaconatu z wyjątkiem bractwa św. Stanisława. W 5 parafiach wiejskich (dokładniej w 3 parafiach i 2 filiach z okręgiem), z których trzy: Abramowice, Krzczonów i Piotrawin leżały w dekanacie chodelskim oraz Pawłowice w soleckim i Włostowice w kazimierskim, istniały następujące bractwa: 2 stanowe rolników, 1 NMP, 1 miłosierdzia i 1 św. Stanisława. Istnienie ich w tych parafiach nie było związane z wiejskim charakterem parafii ani nie było uzależnione od innych przyczyn. Wyjątek stanowi bractwo św. Stanisława, które powstało w Piotrawinie, jak już zaznaczyliśmy, ze względu na związek osoby świętego biskupa z tą miejscowością.

Należy zauważyć, że nie ma wśród parafii wiejskich posiadających bractwa parafii z dekanatu łukowskiego, na terenie którego było ich 7 (na 14 wszystkich), oraz z parczewskiego, w którym było ich 10 (na 24 wszystkich parafii)⁹⁰.

Jeśli chodzi o chronologię pięciu wymienionych bractw — przypomnijmy — dwa pochodziły z 1. poł. XVI w. (św. Stanisława i stanowe rolników w Pawłowicach), dwa z końca tego wieku (NMP i miłosierdzia). Dla stanowego rolników we Włostowicach czas wprowadzenia nie jest znany, pierwszą wzmiankę stanowi rok wizytacji Maciejowskiego (1603). Widzimy więc, że najstarsze znane bractwo istniejące w parafii wiejskiej

⁸⁹ Na przykład bractwo literackie w Parczewie w razie niewypełniania przyjętych na siebie obowiązków miało płacić (samo się zobowiązało) 5 grzywien (AKL vol. 96 s. 287).

⁹⁰ Patrz przyp. 31.

w archidiakonacie lubelskim sięga swymi początkami 1. poł. XVI stulecia, pochodzi więc z drugiego — wyodrębnionego przez nas — okresu.

Przy bractwach istniejących w parafiach wiejskich należy podnieść jeszcze dwa momenty. Pierwszy, że wszystkie one posiadały tylko po jednym bractwie. Dla uzupełnienia wyjaśnimy, że taki stan na badanym terenie trwał przez całe XVII stulecie. Dopiero w XVIII w. spotykamy w archidiakonacie lubelskim parafie wiejskie, które posiadały więcej aniżeli jedno bractwo. Drugi moment stanowi fakt nieistnienia w parafiach wiejskich konfraterni różańcowych. Wszystkie bractwa różańcowe, w liczbie 5, istniały do początku XVII w. wyłącznie w parafiach miejskich: w Lublinie przy kościele klasztornym oraz w Łęcznej, Łukowie, Parczewie i Radzyniu (w Łęcznej i Parczewie były one równocześnie z innymi bractwami) przy kościołach parafialnych. Zjawisko to jest zgodne z ogólną sytuacją w Polsce. Wprawdzie istniały w tym czasie bractwa różańcowe w parafiach wiejskich, lecz stanowiły one niski odsetek. Według Andrzejowicza na 163 konfraternie różańcowe — nie licząc 57 przy konwentach dominikańskich — istniejące do r. 1627 w obrębie prowincji polskiej w parafiach miejskich było 121, w wiejskich natomiast tylko 40⁹¹.

Inaczej pod względem liczby bractw przedstawiała się sytuacja w poszczególnych parafiach miejskich. Na 17 tego typu parafii (miejskich filii z okręgiem posiadających bractwa nie było) 2 posiadały po 3 bractwa (Łęczna i Parczew), 4 po dwa (Biskupice, Kazimierz, Michów i Sienno) oraz 10 po jednym. Parafia parczewska miała następujące bractwa: literackie, różańcowe i św. Anny, w łączneńskiej natomiast istniały: bractwo Bożego Ciała, różańcowe i ubogich. Bractwa parczewskie istniały przy dwu kościołach: różańcowe i św. Anny przy parafialnym pod wezw. św. Jana Chrzciciela⁹², literackie przy kościele filialnym pod wezw. NMP⁹³. Ciekawy był układ bractw w parafiach posiadających je po dwa. Każda z nich miała bractwo ubogich oraz literackie albo stanowe rolników. Literackie posiadały Biskupice i Kazimierz, stanowe rolników — parafie Michów i Sienno.

Nie wliczamy do wymienionych dwu typów parafii miejskich Lublina, który jako parafia posiadał do pocz. XVII w. 8 bractw, czyli 1/5

⁹¹ W. Andrzejowicz. *Ogród różany albo opisanie porządne dwu szczepów wonnej Róży Hierychuntskiej tj. o dwu świętych różańcach dwojga bractw Błogosławionej Panny Maryey Najśw. Imienia Pana Jezusowego w zakonie kaznodziejskim [...] Przez WO. Br Waleryana Lith. presidenta bractw pomienionych tegoż zakonu.* Cz. 4. Kraków 1627 s. 67-70. Przy dwóch miejscowościach brak jest określenia ich charakteru. Nie ma w wykazie z terenu archidiakonatu lubelskiego Łęcznej i Parczewa. (W wydaniu z r. 1646 autor nie zamieszcza wykazu miejscowości, w których istniały bractwa różańcowe).

⁹² AKpK nr 3 k. 46 i 43v.

⁹³ Por. przyp. 72.

wszystkich. Oprócz 5 klasztornych miał on jeszcze bractwa: Bożego Ciała, istniejące przy kolegiacie św. Michała Archanioła, oraz szerzej omówione bractwo NMP i kapłańskie. Jako kościół parafialny kolegiata miała — nie licząc bractwa kapłańskiego — tylko Bożego Ciała, które było wprowadzone stosunkowo późno.

Wymienione parafie z kościołami o trzech i dwóch bractwach są równocześnie przykładem zjawiska współistnienia bractw. Niestety, mała liczba parafii posiadających po kilka bractw nie pozwala na szersze i pewne wnioski w tym zakresie.

Na 10 parafii o jednym bractwie przypadały: 2 literackie, 2 miłosierdzia, 2 różańcowe, 2 stanowe rolników oraz 1 św. Anny i 1 ubogich. W sumie posiadały one o cztery bractwa mniej od 6 parafii o dwóch i trzech bractwach.

Przy terytorialnym rozmieszczeniu bractw interesujący jest liczbowy zestaw bractw z przełomu XVI i XVII w. ułożony wg dekanatów. Przedstawia go tab. 2, w której obok ogólnej liczby parafii są podane parafie z bractwami z podziałem na miasto, wieś oraz liczba bractw.

Tab. 2. Liczba bractw religijnych i parafii z bractwami w archidiakonacie lubelskim na przełomie w. XVI i XVII według dekanatów

Lp.	Nazwa dekanatu	Liczba parafii na przełomie w. XVI i XVII	Liczba parafii z bract.			Liczba bractw
			miasto	wieś	razem	
1	Parczew	24	5	—	5	11
2	Chodel	21	2	3	5	9 *
3	Solec	10	4	1	5	6
4	Kazimierz	16	3	1	4	5
5	Łuków	14	3	—	3	3
	Razem	85	17	5	22	34 *

* W tym 5 bractw klasztornych w Lublinie.

Najwięcej bractw posiadały dekanaty parczewski (11) i chodelski (9). Drugi z nich zawdzięczał tę wysoką liczbę bractwom klasztorным istniejącym w Lublinie. Bez nich posiadałby o połowę bractw mniej, mimo że liczbą parafii dorównywał dekanatowi parczewskiemu. W tym ostatnim, podobnie jak w łukowskim, wszystkie bractwa były w parafiach miejskich. Dużo bractw w stosunku do liczby parafii posiadał dekanat solecki, 6 na 10 parafii, natomiast mało miały dekanaty łukowski i kazimierski. W pierwszym przypadało 1 bractwo na 3 parafie, w drugim na 4. Odmienne do liczby bractw kształtował się w poszczególnych dekanatach stosunek liczby parafii z bractwami. Najkorzystniej przedsta-

wiała się sytuacja w dekanacie soleckim, w którym połowę parafii posiadało bractwa. W pozostałych dekanatach proporcje przedstawiały się następująco: w łukowskim i parczewskim przypadła 1 parafia z bractwem na 5 bez bractwa, w kazimierskim i chodelskim 1 na 4.

Ostatnim zagadnieniem, jakie chcemy zasygnalizować, są nazwy i rodzaje bractw. Wiadomo, że nazwy bractw pozostają często w ścisłym związku z ich charakterem, początkami i genezą. Podział dokonany ze względu na nazwy nie pokrywa się oczywiście z typologią przeprowadzoną z uwagi na charakter, jaki miały poszczególne bractwa. Ta ostatnia jest bardziej przydatna przy badaniach nad strukturą, celami i organizacją bractw. W obrębie jednego rodzaju bractw o określonym charakterze mogą występować bractwa o różnych nazwach. Przedstawienie typologii bractw według ich charakteru i omówienie tego ostatniego może stanowić przedmiot osobnych rozważań. Niestety, nie można tego dokonać w oparciu o materiał wykorzystany do poniższego artykułu. Przeprowadzona na początku analiza wiadomości zawartych w wizytacjach wykazała wyraźnie, jak mało znajduje się w nich informacji na temat celów, charakteru i struktury bractw. Dlatego w naszych rozważaniach ograniczymy się jedynie do przeprowadzenia podziału bractw ze względu na nazwy, jakie one miały, oraz do podania ich liczb.

Zarejestrowane 37 bractw na terenie archidiakonatu lubelskiego do początku XVII w. można z uwagi na nazwy podzielić na 10 rodzajów. Liczbę bractw dla poszczególnych rodzajów oraz ich przynależność do odpowiednich kategorii kościołów przedstawia tab. 3.

Tab. 3. Rodzaje bractw religijnych
w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku

Lp.	Nazwa bractwa	Liczba bractw przy kośc. paraf. i fil. z okręgiem			Liczba bractw klasztornych	Razem
		miasto	wieś	razem		
1	ubogich	6	—	6	1 (brygidki)	7
2	stanowe rolników	4	2	6	—	6
3	literackie	5	—	5	—	5
4	różańcowe	4	—	4	1 (dominikanie)	5
5	miłosierdzia	2	1	3	1 (jezuici)	4
6	św. Anny	2	—	2	1 (bernardyni)	3
7	NMP	1	1	2	1 (jezuici)	3
8	Bożego Ciała	2	—	2	—	2
9	św. Stanisława	—	1	1	—	1
10	kapłańskie	1 dla całego archidiakonatu			—	1
Razem		27	5	32	5	37

Załączona tabela pokazuje, że najwięcej — na terenie archidiaconatu lubelskiego do początku XVII w. — było bractw ubogich (7); wszystkie skupiały się w miastach⁹⁴. Na drugim miejscu pozostawały bractwa stanowe rolników (*agricolarum* i *colonorum*). Na 6 bractw o tej nazwie tylko 2 występowały w parafiach wiejskich (w Pawłowicach w dek. soleckim i we Włostowicach w dek. kazimierskim). Mimo występowania aż 4 bractw tego typu w parafiach miejskich, były one jednak bractwami wiejskimi. Wskazuje na to nie tylko sama nazwa, ale także niekiedy dodawane bliższe określenia. W przypadku parafii siedleckiej jest wyraźnie powiedziane w wizytacji z r. 1603 „[...] contubernium [...] *agricolarum villanorum* [...]”⁹⁵. Natomiast w parafii Michów jest ono traktowane jako dwa bractwa dwóch wsi do niej należących⁹⁶. Członkowie tych bractw pochodzili z okolicznych wsi, natomiast miejscem odbywania praktyk religijnych bywał kościół parafialny znajdujący się w mieście. Podobnie było z dwoma pozostałymi parafiami miejskimi, Końskowolą i Siennem. W tym ostatnim zostało ono zaprowadzone, jak wyżej powiedzieliśmy, w latach, kiedy miejscowość otrzymała prawa miejskie⁹⁷.

Trzecie miejsce, z liczbą 5, zajmują bractwa różańcowe i literackie, najliczniejsze z bractw dewocyjnych. Podobnie jak bractwa różańcowe — o czym była już mowa — wszystkie bractwa literackie ułożowane były w miastach. W zjawisku tym widoczne jest w pełni podobieństwo terenu archidiaconatu lubelskiego do innych terenów Polski⁹⁸. Przy okazji należy nadmienić, że z bractw literackich istniało nadal w XVII w. tylko 1, w Solcu. Analogicznie z bractw miłosierdzia, będących obecnie na czwartej pozycji, z liczbą 4, w XVII i XVIII w. pozostały tylko dwa: w Ostrowie i Lublinie⁹⁹. Natomiast dwa pozostałe zapewne upadły jeszcze w 1. poł. XVII w., gdyż przez oba następne stulecia nie ma o nich żadnej wiadomości. W Abramowicach dopiero pod koniec XVIII w. pojawia się bractwo Św. Trójcy¹⁰⁰, natomiast w Wąwolnicy w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. zjawia się bractwo literackie¹⁰¹, które w następ-

⁹⁴ Dla porównania podajmy, że np. Kraków posiadał w tym czasie 4 bractwa ubogich (G a c h, jw. s. 133 tab. 2; Cz. S k o w r o n [wyd.]. *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599*. W: *Materiały do dziejów Kościoła w Polsce*. T. 2. Lublin 1965 s. XII).

⁹⁵ AKL vol. 96 s. 212.

⁹⁶ Tamże s. 325. ⁹⁷ Por. przyp. 64.

⁹⁸ M a c h a y, jw. s. 75; M a ń k o w s k i. *Bractwa literackie* s. 194; K u m o r. *Sredniowieczne przyczynki* s. 179. Odnośnie do sytuacji bractw literackich w Czechach por. Z. W i n t e r. *Život Církevní v Čechách. Kulturně-Historický obraz z XV a XVI století*. T. 2. Praha 1896 s. 944-990.

⁹⁹ F l a g a, jw. s. 140.

¹⁰⁰ AKL vol. 188 k. 54v.

¹⁰¹ Tamże vol. 190 s. 166 oraz vol. 97 k. 84. Twierdzenie Stopniaka (*Materiały do kultu Matki Boskiej Kępełskiej*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 24:

nym wieku ustępuje miejsca różańcowemu¹⁰². Zresztą bractwa ostrowskie i lubelskie również w XVII w. zmieniły swoją przynależność do kościoła, oba zostały przeniesione do kościołów szpitalnych¹⁰³.

O ile bractwa literackie i miłosierdzia były reprezentowane nadal w XVII i XVIII w., to o bractwach ubogich i stanowych rolników, tak licznie reprezentowanych w naszym okresie, brak jest jakichkolwiek wiadomości.

Jeśli chodzi o bractwo św. Anny, jest ono, naszym zdaniem, na badanym terenie słabo reprezentowane. Oprócz bractwa przy bernardyńskim konwencie w Lublinie, istniały tylko dwa. I tylko klasztorne funkcjonowały nadal w XVII i XVIII w., natomiast w Lipsku zostało zastąpione w XVII w. przez różańcowe¹⁰⁴, w Parczewie przestało istnieć w ogóle¹⁰⁵. Tymczasem na terenie sąsiedniego archidiakonatu zawichojskiego istniało — wprawdzie dopiero w czterdziestych latach XVII w. — 10 bractw o tej nazwie. Bractwa św. Anny na terenie wymienionego archidiakonatu zajmowały w podanym czasie pierwsze miejsce, pozostawiając na drugiej pozycji konfraternie różańcowe¹⁰⁶.

Z bractw NMP, nie licząc lubelskiego z XIV w., posiadającego wzmiankę tylko dla tego okresu i nie wyjaśnionego w pełni, nadal istniało jezuickie. W XVIII w. istniało kilka bractw maryjnych przy świątyni jezuickiej — były także sodalicje — noszących nazwy poszczególnych tajemnic z życia Matki Bożej¹⁰⁷. Bractwo w Krzczonowie zostało zastąpione w XVII w. przez różańcowe, które funkcjonowało przez cały wiek XVIII¹⁰⁸.

Z dwu bractw Bożego Ciała istniejących do początku XVII w., trwało nadal w XVII i XVIII w. tylko w Łęcznej¹⁰⁹. Natomiast lubelskie prawdopodobnie podupadło już w XVII w., a później zanikło zupełnie. Zdają się wskazywać na to dwie przesłanki: milczenie o nim wizytacji i istnieniu innych bractw. Na początku XVIII w. (1727) jest erygowane

---

1972 s. 310), że w Wąwolnicy było w r. 1472 erygowane bractwo literackie, które upadło w 1613 r., jest błędne. Rok mniemanej erekcji nie odnosi się do bractwa, a podany rok upadku jest najstarszą wzmianką odnoszącą się do tego bractwa.

¹⁰² Archiwum Parafialne w Wąwolnicy. *Album Marianum bractwa różańca świętego na służbę [...] zapisanego roku Pańskiego 1700 dnia 8 września zaczęte* oraz AKrK nr 20 s. 441.

¹⁰³ Por. przyp. 99.

¹⁰⁴ AKL vol. 98 s. 101; AKL vol. 100 k. 44, 49; AKrK nr 20 s. 706.

¹⁰⁵ Por. przyp. 44.

¹⁰⁶ AKpK nr 40.

¹⁰⁷ Kuźmak, jw. s. 106, 129, 175-181.

¹⁰⁸ AKrK nr 20 s. 534; AKL vol. 101 k. 208-210; AKL vol. 103 k. 320-323; AKL vol. 105 s. 107-109.

¹⁰⁹ AKpK nr 31 k. 27; AKL vol. 97 k. 173-175; AKL vol. 99 k. 89v-90.

przy kolegiacie bractwo Św. Trójcy¹¹⁰, a jeszcze wcześniej istnieje konfraternia Aniołów Stózów¹¹¹. Nie zostało prawdopodobnie też odnowione bractwo św. Stanisława, o którym — jak już kilkakrotnie wspominaliśmy — było powiedziane, że od 30 lat pozostaje w stanie upadku i zaniedbania¹¹². Brak jest także informacji dla późniejszych stuleci o konfraterni kapłańskiej, zwanej w XV w. wielką.

Tak więc z 37 bractw zarejestrowanych na terenie archidiaconatu lubelskiego do r. 1604 — nie licząc klasztornych: św. Anny, miłosierdzia, NMP i różańcowego, które funkcjonowały nadal — pozostało w XVII i XVIII w. przy kościołach parafialnych zaledwie kilka, mianowicie: 4 różańcowe (czyli wszystkie), 1 Bożego Ciała i 1 literackie w Solcu, pochodzące z 1. poł. XVI w. Nie przetrwały natomiast pozostałe bractwa literackie z 2. poł. XVI w., aprobowane przez kard. Radziwiłła.

Na miejsce tych bractw zaprowadzono cały szereg nowych, o nowych nazwach — wspominaliśmy o tym na wstępie.

Na zakończenie trzeba dodać, że stan liczbowy bractw z przełomu XVI i XVII w. stanowił tylko 1/3 znanego nam stanu z 2. poł. XVIII w. Przy tym na podkreślenie zasługuje fakt, że czterokrotnie większy stan liczbowy bractw z 2. poł. XVIII w. istniał przy tym samym prawie stanie liczbowym parafii (91). Jedynie liczba klasztorów powiększyła się prawie sześciokrotnie, z 5 na 29 (łącznie z żeńskimi). Te ostatnie skupiały w 2. poł. XVIII w. ok. 30 bractw¹¹³, czyli prawie tyle, ile było wszystkich bractw na przełomie XVI i XVII w.

CONFRERIES RELIGIEUSES DANS L'ARCHIDIACONÉ DE LUBLIN JUSQU'ÀUX PREMIÈRES ANNÉES DU XVIIe SIÈCLE (1604)

Résumé

L'article se pose pour but de retracer le développement des confréries sur le territoire de l'archidiaconé de Lublin jusqu'aux toutes premières années du XVIIe siècle. Le problème n'intéressa que très peu les chercheurs, notre étude est par conséquent un premier essai qui remonte jusqu'aux origines des confréries sur ce territoire.

L'enregistrement des confréries fut fait principalement à partir des actes de visites pastorales; ce sont les sources de base pour ce type de recherches, surtout à l'époque qui nous intéresse. L'on eut également recours aux actes consistoriaux et autres.

¹¹⁰ AKL vol. XV. *Erectio praebendae SS. Trinitatis in ecclesia collegiata S. Michaelis Lublinensi anno 1727 fundata*; por. też Wadowski. *Kościół lubelski* s. 149-151.

¹¹¹ A. Goldonowski. *Bractwo ś. Anioła Stróża*. Kraków 1641 k. P.

¹¹² Por. przyp. 40.

¹¹³ Flaga, jw. s. 139-141.

Jusqu'à la fin du XVIII siècle, l'archidiaconé de Lublin faisait partie du diocèse de Cracovie — diocèse le plus important dans la Pologne d'avant les partages, si l'on tient compte du nombre des paroisses — et comptait, au début du XVII siècle, 82 paroisses et 4 couvents: bernardins, dominicains, jésuites et soeurs de Sainte Brigitte. Tous les quatre avaient leur siège à Lublin, capitale de l'archidiaconé et de l'officialité.

Sur le nombre de 82 paroisses, seules 22 possédaient des confréries, soit environ un quart. Ces 22 paroisses recueillaient 37 confréries dont 32 dépendaient des églises paroissiales et 5 des couvents. Près d'un cinquième de toutes les confréries, huit, résidaient à Lublin qui ne formait en ce temps qu'une seule paroisse. En dehors de 5 confréries conventuelles, Lublin recueillait la confrérie du Corps du Christ auprès de l'Eglise collégiale, celle de l'ensemble du clergé de l'archidiaconé développant son activité probablement aussi auprès de la même collégiale et la confrérie de la Sainte Vierge Marie auprès de l'église filiale Notre-Dame et Sainte Barbe, la plus ancienne sur le territoire de Lublin, datant de la fin du XIVe siècle (1396).

Dans ce nombre de 22 paroisses, 17 étaient des paroisses de ville et 5 des paroisses de campagne. Sans compter Lublin avec ses 8 confréries, deux villes possédaient chacune 3 confréries, quatre — 2 et dix chacune une confrérie. Pour une seule de ces confréries, celle de Saint Stanislas à Piotrawin, il est possible d'établir des liens logiques avec la localité qui l'hébergeait: à Piotrawin, le culte voué traditionnellement à Saint Stanislas évêque justifiait l'existence de la confrérie portant son nom.

Les plus nombreuses étaient les confréries des pauvres (7), elles fonctionnaient toutes en ville. Venaient ensuite les confréries des groupes sociaux: d'agriculteurs (6), de littérateurs et de rosaires (5), de charité (4), Sainte-Anne et Sainte-Vierge (3), Corps du Christ (2), Saint-Stanislas (1) et de l'ensemble du clergé.

Sur le nombre de 37 confréries, pour 18 d'entre elles (environ la moitié) il est possible d'établir la date de fondation; pour les 19 autres, on ne connaît que les premières mentions les concernant. Une analyse détaillée permet de distinguer dans l'évolution des confréries, à l'époque qui nous intéresse, deux périodes. La première fut longue, elle embrassait le XIVe le XVe et la première moitié du XVIe siècle, cependant elle ne vit naître que 8 confréries. La deuxième, bien que sensiblement plus courte (deuxième moitié du XVIe et les premières années du siècle suivant), donna naissance à 29 confréries. Pour les 12 d'entre elles c'est le moment de leur fondation, les 17 autres n'apparaissent que sous forme des mentions dans les documents de l'époque. Se basant sur la chronologie, il convient de constater le rôle important du chef actuel du diocèse cracovien, cardinal Georges Radziwiłł (1591-1600). C'est lui qui approuva la fondation de 8 confréries dans les années 1596-1599. La chose n'était pas sans rapport avec la réforme de Trente que l'on commençait justement à introduire sur les terrains dépendant du diocèse de Cracovie.

L'accroissement du nombre de confréries dans la deuxième moitié du XVIe siècle se laisse expliquer d'une autre manière encore. C'est le moment d'une renaissance de la vie paroissiale après de longues années des influences protestantes particulièrement intenses vers 1550. Les confréries ne combattaient pas directement le protestantisme comme une hérésie, elles constituaient plutôt une sorte de barrage qui l'empêchait de prendre du terrain. En conséquence, elles contribuèrent à la renaissance de la vie religieuse.